

ГЛАСНИК ГЕОГРАФСКОГ ДРУШТВА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ
HERALD OF THE GEOGRAPHIC SOCIETY OF THE REPUBLIC OF SRPSKA

ГОДИНА 2000.

YEAR 2000.

Свеска 5

Volume 5

UDK: 911.3:631.585 (497.15)

Оригиналан научни рад
Раде РАКИТА*

СТОЧАРСКА, НАСЕЉА НА ПЛАНИНИ ВИТОРОГИ И
ЊЕНОЈ ПОДГОРИНИ

THE CATTLE-BREEDING COLONIES ON THE MOUNTAIN VITOROGA
AND ITS PODGORANA

РЕЗИМЕ: Планина Виторога (народни назив!) пространи је пашњак и шумски ревир за сва села предионих ћелина - **Јања, Купреса и Гламоча** - између којих је она смјештена и чији становници имају сточарска насеља на њој. Овај рад се управо односи на сточарска насеља на тој планини која носе назив - стаје. Чини се да сам назив асоцира на некадашњи номадизам када се приликом кретања са стоком морало негдје стати (застати); на то још више асоцира име сусједне планине Шатора на сјеверозападном рубу Гламочког поља, а шатор је симбол номадизма.

Најпримитивнији вид сточарског насеља на овој планини је **ограда**.

Од ограде развио се **наслон**, од наслона, у каснијој фази, настале су **стаје** - које сачињавају **кошаре, колибе, мљечари** и, у ширем смислу, **торови** са непокретним и покретним **торним колибицама**. То је била завршна фаза развоја сточарских насеља на планини Витороги и њеној Подгорини.

Кључне ријечи: **стаја, ограда, плот, приторак, наслон, тор, чобанске колибице** (непокретне и покретне), **номадизам, Шатор** (име асоцира на номадски шатор!) итд.

Abstract: Vitoroga Mountain (popular name) is broad pasture and forest place for all villages of regional parts – Janj, Kupres and Glamoč.

The Mountain is situated between these regional parts, and its citizens have cattle-breeding colonies.

This work refers to cattle – breeding colonies on that mountain which are called stables. It seems that this name refers to former nomadism when during the moving with cattle they should stop. The name of the nearby mountain Šator (Tent) which is situated at the northwest edge of the Glamoč field, refers to its name. Šator (Tent) is symbol of nomadism. The most primitive part of the cattle – breeding colony on this mountain is fence. The back developed from the feuce, in the later phase the stables developed which consist of – bastet, cotage, milkmen and in broader sense – sheep folds with fixed and

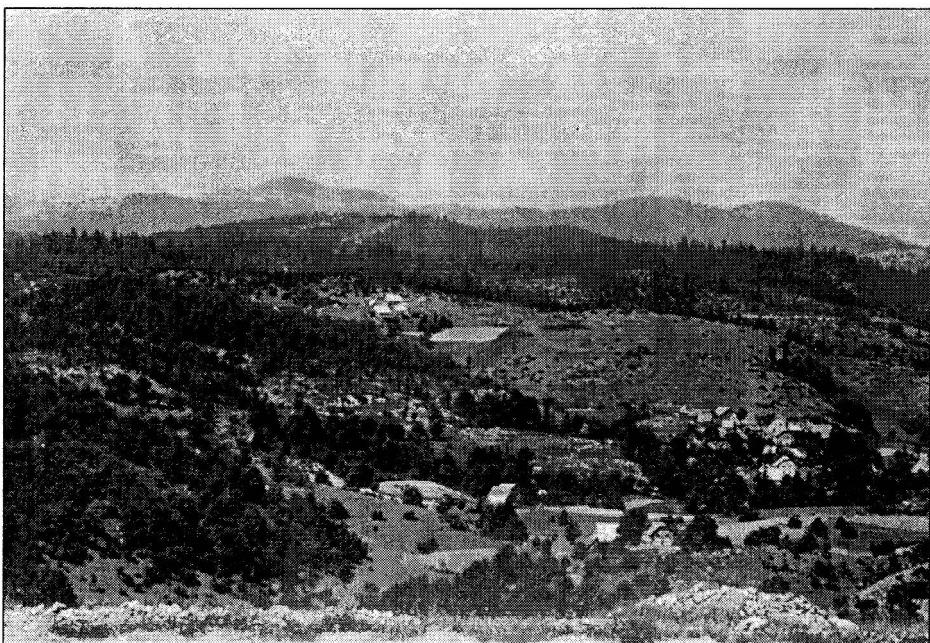
* Др. ванредни проф. Унив. Бањалука. Рад примљен 17.10.2000. Прилог је написан за научни симпозијум: ПРОЦЕСИ И ПОТЕНЦИЈАЛИ РАЗВОЈА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ, који из објективних разлога није одржан.

movable small cottages. It was the final phase of developin cattle-breeding colonies ou the mountain Vitoroga and its Podgora.

Important words: **stable**, feuse, **bedge**, pritorak **back**, **Sheepfolds**, **shephord** (fixed and moves), **nomadism**, tent (the name effers tu nomadic tent).

УВОД

Виторога (име женског рода) народни је назив, а не "виторог", како се у литератури и на географским картама сусреће; спада у област крашких била и поља западне Босне, а смјештена је између трију предионих цјелина на том простору: Јања на сјеверу, Купреса на југу и Гламоча на западу (1, 19). Све три ове предионе цјелине југозападне Босне имају заједничке пашњаке на овој планини, а поједина домаћинства из њихових села расположу и приватним ливадама и ораницама, на којима су подигла сточарска насеља, позната под именом **стаје** (2, -). На топографским картама стаје су означене као "кошаре", нпр., Ђукића кошаре, Тодорића кошаре, Маркезове кошаре итд. Називи, као што су "катун", "појате" и др. за та насеља непознати су у народу испитивање области, а уколико се негдје и могу чути, преузети су са стране. Народ назива **кошарама** сточарска насеља по пољима и пољицима, смјештеним између села и подгорине планине Витороге. Планина Виторога није подијељена између сеоских атара, али поједини њени дијелови носе назив "Крај": **Вагански крај** - по селу Вагану, **Стројички крај** - по стројичким селима итд. (3,-). Граница између тих крајева нема, па сточари из једног "Краја" несметано прелазе у други "Крај". "Крајеви" су вјероватно представљали раз-

Сл. 1. Поглед на планину Виторог и њену Подгорину (Снимио: Р. Ракита, 1973)

граничења између поједињих средњовјековних жупа; данас само постоји топоним "Крај", али и он постепено ишчезава. На појединим висовима ове планине и издвојеним планинским огранцима, какав је нпр. Плазарица недалеко од Купрешких врата, постоје жељезне алке, за које су, према народном вјеровању, vezani бродови, а које су по свој прилици означавале границе између поједињих "крајева", односно жупа.

Са Голе Витороге (1907 м), према казивању овдашњег становништва, може се изјутра, прије иласка сунца, видјети море. То онда значи да су све планине овог дијела динарске области које леже јужно од Витороге, ниже од ове планине и не затварају поглед према мору.

Име ове планине је занимљиво; у народу нисам могао сазнати како се објашњава настанак тог имена. Овдје постоји справа - "вито", на коју се "разапиње" предиво од конопље и лана звано "мутовило", да би се лакше премотало у "клуква" (клупко) и тако припремало за ткање "беза" (платна). Такође народ овог краја вјерује да на планинама и у облацима живе виле које имају витлове и "разапињу" их по ливадама, па угажену ливаду у виду круга зову "вилино коло". Можда би ту негдје требало тражити име ове планине, које вјероватно датира из илирског периода.

НАЈНОВИЈЕ ПРИРОДНЕ И АНТРОПОГЕНЕ ПРОМЈЕНЕ НА ПЛАНИНИ ВИТОРОГИ И ЊЕНОЈ ПОДГОРИНИ

У посљедњој четвртини XX вијека на планини Витороги и њеној подгорини десиле су се у природном и културном пејзажу такве промјене - да је то ријечима тешко представити. Аутор ових редова је 22. јуна 2000. године први пут, након двије и по деценије, прокрстарио овом планином (у којој је дјетињство провео) и својим очима није могао вјеровати да је то она планина његовог дјетињства, као и планина са својом подгорином каква је била прије четврт вијека. Упутио сам се сам у крстарење по овој планини са фотографским апаратом у руци и спортском торбицом са најнужнијим стварима о рамену. Дан је био сунчан, без иједног облачка на небу, прави љетни дан, којим је и календарски на сјеверној земљинију полуолоти наступило љето; ваздух изузетно чист, пријатан за дисање, и удише се пуним плућима; није "спаран" и уопште се не знојим мада сам у сталном покрету и не правим паузе, само сам окружен непрекидним шумским зеленилом. Око мене је свугдје гробна тишина, а некад је управо у ово годишње доба живот у овој планини био најдинамичнији: простором су одјекивале пјесме и дозивања чобана, звуци звона и бронзи на вратовима овнова "вилаша" - предводника стада овца и волова "рињаша" - предводника крда говеда, али је планином најјаче одјекивала рика **бакова** - који још нису почели да се у јарам фатају и у кола упрежу. Планина се вратила интактном лицу. Некадашњи пропланци и **паљике** обрасли су четинарским дрвећем; пјешачке стазе се више не препознају од бујне вегетације која их је прекрила, а од **возника**, преко којих су помоћу волова "уфаћених" у јарам из шуме "извлечена" **брвна** и допремана у село, назиру се само љевкаста удуబљења декорисана зеленилом. Све ме је ово подсејтило на једну пјесму чијих се стихова сјећам из основне школе, али се не сјећам имена њеног аутора, а ти стихови гласе овако:

"Ја знам једно лепо село,
у њему је све весело,
има кућа стари - нови,
зелене се сви кровови...,

а завршава се стихом - То се село шума зове!" Дакле, читава ова планина је "Зеленилом патосана" - како то лијепо пјесник даје опис шуме, па је и пјесма, колико ме памћење служи, насловљена називом - "Шума". А планина Виторога са својом подгорином данас је права шума!

Шта се у посљедњих тридесетак година овдје десило? Од седамдесетих година XX вијека отпочео је нагли процес распадања "газдинских кућа" (како су се овдје звале) или патријархалних породичних задруга, како се редовно у литератури називају, које су највише држали стоку и имале сточарска насеља на овој планини звана - **стаје**, а у њеној подгорини, односно у **пољима и пољицима - кошаре и колибе**. Распадање газдинских кућа повукло је за собом и опадање броја домаће стоке, а тиме и престанак подизања нових сточарских насеља и обнављања старих. То је период постепеног преласка са натуралне на робновончану производњу, што је такође имало одраза на опадање броја домаће стоке и занемаривања сточарских насеља у испитиваној области, и не само у њој. У претходној Југославији то је период све јачег развоја индустрије и ширења школства, па млади напуштају село и одлазе у градове, било на школовање било као радна снага у фабрике и разна предузећа. То прво чине младићи, потом и дјевојчице и дјевојке, а то је и период одласка радне снаге на тзв. "привремени рад" у иностранство, посебно у Њемачку.

Одлазак босанских младића на привремени рад у Њемачку и Аустрију почетком седамдесетих година XX вијека, усамљене дјевојке на својим прелима проклињале су овим стиховима:

"Ој машино, потргала ланце,
у Немачку возећи Босанце!

Аустријо, језером се звала,
ти си моје цвијеће убрала!"

Али након извјесног периода село почињу да напуштају и дјевојке. Тиме оно остаје без свога подматка, па у њему почињу да преовлађују старажачка домаћинства. То је посебно погодило сточарска насеља на планинама, чега није била поштеђена ни планина Виторога. Јер млади су у некадашњим газдинским кућама, и уопште у кућама имућнијих домаћинстава, били задужени да чувају домаћу стоку! Сада ту бригу од младих на себе морају да преузимају старије особе, па је управо то и довело до почетка гашења сточарских насеља на овој планини и до преобразажа антропогеног или културног пејзажа у природни пејзаж. Домаћу стоку више нема ко да чува, па је њен број сада у сталном паду. Данас само нека домаћинства из околних села на овој планини одржавају стаје да се сасвим не угасе, али већина некадашњих стаја је у рушевинама и утонула у густо жбуње, а неким се затро сваки траг. Власти не предузимају никакве кораке да зауставе пропадање сточарских насеља на овој планини, а поготову на њихово обнављање и унапређење.

Нешто боље се одржавају кошаре и колибе у подгорини ове планине - у пољима и пољицима у близини села, али и та сточарска насеља постепено ишчезавају. А цијела ова област о којој је ријеч природно је предодређена за сточарску и шумарску привреду и за производњу здраве хране, јер је све до сада остала незагађена индустријским отпацима и гасовима, те представља праву ваздушну бању, коју као такву треба сачувати од подизања било каквог индустријског објекта који би загађивао животну средину. Рјешење проблема треба тражити кроз развој туристичке привреде, а туризам на овом простору најбоље је развијати путем отварања етно-паркова, типа Скансена какав постоји у Стокхолму - у Шведској, и у Сирогојну на Златибору. То би повукло за собом и производњу здраве хране за туристе, и не само за њих, а ту храну у првом реду треба тражити у унапређењу сточарске привреде, за шта планина Виторога и њена подгорина имају изванредне природне услове које треба што прије почети валоризовати.

Поља и пољица, и читава подгорина планине Витороге ближе селима, својим изгледом просто збуњују сваког оног који природу испитивање области одраније познаје, али је дужи временски период физички од ње био раздвојен. На промјену некадашњег изгледа пејзажа утицали су и антропогени и природни фактори. Наиме, скоро сва имања у пољима ограђена су дрвеним или каменим оградама, које просто збуњују путника да се оријентише и да "потрефи" првац којим жели и где жели да иде (4, 174). На оградама нема ни **вратница** ни **прелаза** нити се назиру стазе којима су се некад кретали и људи и домаћа стока. Све је то прекривено жбуњем или густом травом, па се човјек мора кретати по оној нарочиној: "Свуд су броди куд год кренеш води." Дакле, и планина Виторога и њена подгорина које су некад имале широк антропогени пејзаж сад су, због свега оног што је претходно речено, знатно измијениле свој ранији спољашњи изглед и све више попримају природни пејзаж. Ово не иде у прилог еволуционистичкој теорији Моргана и других, јер у развоју и природе и друштва не иде све непрекидном узлазном линијом; на том путу развоја често постоје и препреке које тај развој успоравају, заустављају, па чак и враћају назад, што случај ове планине и њене подгорине најрјечитије потврђује.

СТАЈЕ НА ПЛАНИНИ ВИТОРОГИ И КОШАРЕ НА ЈЕНОЈ ПОДГОРИНИ

Стaje

У једној својој студији Стојан Новаковић наводи да се наше старо становништво XIII-XV вијека дијелило на два неједнака дијела: на ратаре и пастире, и да су станишта првих свакако села, а станишта других катуни (5, 48). Предмет нашег разматрања су управо ова друга станишта, која се, као што је већ наглашено, у испитиваној области називају - стаје. У народу настањеном у тој области сами појмови као што су "стаја", "кошара", "тор" и др., асоцирају на сточарска станишта. Развој сточарских насеља је, без сумње, уско везан за пораст броја домаће стоке, чак и неовисно о порасту броја чељади у једном домаћинству. Богатије куће које су располагале већим земљишним фондом, а нису имале довољан број чељади, па тиме ни чобана за све врсте стоке, узимале су у "најам" неког младића из инокосне породице да

им чува стоку. **Најамник** је код свог газде имао бесплатну храну и стан, опанке и **кожун**, и уз то, према усменом уговору са његовом кућом, газда је био дужан да годишње његовој кући исплаћује "најамнику" или у житу, или у неком грлу домаће стоке (овци, кози, свињи), или, пак, у новцу; кући која је дала **најамника** неком газди, а није имала волова да узоре земљу, **најамнина** се могла исплаћивати и у орању, превозу љетине из поља до куће, изградњи куће и томе слично. Прије II свјетског рата, док су у испитиваној области још постојале породичне задруге, била је веома раширена појава, па чак и нека врста етничке особине, да сиромашније куће са много дјеце дају неко мушко дијете у најам у газдинску кућу, јер није било могућности да се дјеца школују, осим да неко од њих заврши који разред основне школе, и то толико само "да се зна потписати", а о запошљавању у индустрији, или било где у граду, није могло бити ни говора.

А већина села тада није имала ни основне школе. Јер, како то лијепо истиче у једном свом раду професор Ђурић: "Раније је у сеоским срединама од културних установа постојала само школа, па чак ни то (6, 313)." Сеоска дјеца у испитиваној области, посебно женска, раније су била масовно неписмена, осим што су нека од њих била "самоуци". Сточарска насеља на планини Витороги су без икаквих културних установа и данас. Изузетак донекле представља заселак села Водице-Ђлате, или Виторога, у којем је послије Другог свјетског рата подигнута четвороразредна основна школа и уведено електрично осветљење.

Али да се сада вратимо развоју сточарских насеља на планини Витороги и њеној подгорини. За почетни стадијум развоја сточарског станишта у испити-

Сл. 2. Наслон Јосе Медића на Виторогу, уз касније саграђену кошару
(Снимио: Р. Ракита, 1969)

ваној области може се узети **ограда**. А такав тип насеља прво су могли подићи сточари номади, кад би у свом кретању негдје застали да се одморе. Та ограда могла је бити од прућа, коју становници ове области зову **плот**, или од **връчика**, која се још зове **приторак**, мада приторак може чинити и плот. Плот од прућа, у који се "садијева" слама од овршеног жита, испод које се најчешће налази **пљева**, или којим је заограђен стог сијена у пољу да га стока не поједе, а зове се **котар**. Према томе, и катар је једна врста сточарске зграде у којој се чува **пића** (сточна храна). Ограде су непокретне сточарске зграде у којима стока само преко љета ноћива. Тој врсти сточарских станишта треба приклучити и **наслон** (7, 750), само за разлику од њих, у њему ноћивају овце и преко зиме. Наслон је у основи кружног облика. Сачињен је од дрвених облица, косо побијених у земљу у виду круга тако да им се врхови идући изнад средине круга навише приближују, али се не спајају, па читав објекат има изглед зарубљене купе (8, -). Испод косина наслона снијег зими не пада, и ту овце ноћивају, а чобан их кроз прозор зграде брвнаре везане за наслон повремено надзире (9, 140). Наслони су на испитивању планини претходили кошарама. Један од посљедњих наслона на овој планини, који сам видио и фотографисао 1968. године, био је наслон најпознатије и тада највеће газдинске куће у овој области - куће Јосе Медића, која се распала тек на почетку седамдесетих година XX века.

Сл. 3. Тор за ноћивање "блага" и торна колибица за чобане на планини Виторог
(Снимио: Р. Ракита, 1973)

Оградама и наслонима слични су **торови**, али су то, за разлику од њих, покретна сточарска станишта и у њима стока ноћива љети. Уз торове дођу и чобанске колибице. Торови се "разапињу" по **мекотама**, тј. ограничним

пovршинама које се остављају годину-двије да "прележе" необрађене (или док се не "поторе"). Тор сачињавају љесе направљене од дасака које се међусобно повезују љесковим гужвама. Премјешта се по њиви (која се "тори") два или три пута седмично. За тором се премјешта и чобанска колибица. Кад се једна њива потори, тор се премјешта на другу њиву, тј. мекоту. Поторена њива зове се "торина". У њу се прво сије јечам или пшеница, а иза тога нека "окопавајућа" култура (обично кромпир). Тад се та њива зове "преврта". Тор се у овдашњим насељима зове и **струга**. Тај се назив сусреће и у неким другим крајевима Босне и Херцеговине (10, 579). Ђевојке и младе које одлазе на мужу оваца, коза и крава у торовима зову се **стругарице**. Мужа "блага" торовима почиње од Малог Ђурђевдана и траје све до Св. Томе (19. X), а **каблови**, у које се врши мужа, потпуно су празни о Св. Луки (31. X). Отуд нарочитна изрека у овом крају: "Свети Томо стругарици г...о, св. Лука у каблове лупа." Према професору Барићу, термин "стругарица" је арбанашког поријекла (11, 154-156). Торне колибице служе за ноћивање чобана "код тора". Двије су врсте тих колибица: покретне и непокретне. Прве се налазе на "санама" - и читаве се вуку за тором приликом његовог премјештања (12, 79-80), док се друге морају прво расклопити, и у дијеловима преносити до тора да би се наново склапале поред тора. У торној колибици могу да спавају двије одраслије особе без тјескобе.

Завршну фазу у развоју сточарских насеља на планини Виторог и представљају зграде брвнаре покривене **јапијом**, тј. даском, шимлом или подницима испиланим од брвна ("пилницама"). То су, заправо, сточарске стаје, а сачињавају их **кошаре** за ноћивање стоке, **колибе** за боравак чобана и **мљечари** за прикупљање млеса од прерађене **варенике**. Многа домаћинства, и то

Сл. 4. Колиба брвнара са "ајатом" на "ћелици" (стрмом терену) на планини Виторог
(Снимио: Р. Ракита, 1969)

првенствено газдинске куће из јањских, купрешких и гламочких села, имала су на овој планини велика имања на којима су подигла стаје, узгајала домаћу стоку, припремала зимницу за исхрану стоке преко зиме и на обрдивим површинама узгајала оне културе којима је одговарала планинска клима (јечам, зоб, **пиревина**, раж, те кромпир и купус). Све су те културе овдје добро успијевале захваљујући ћубрењу земљишта стајским ћубривом или пак торењем. Добро је овдје успијевала и конопља, а понегдје је узгајан и **кестен** (лан), али је у новије вријеме скоро све то замрло, јер су у посљедњој четвртини XX вијека газдинске куће издијељење, земљишна имања иситњена и запуштена пошто нема ко да их одржава, стаје на њима оронуле; неке чак сасвим ишчезле и зарасле у шикару.

Сл. 5. Милош Попадић из села Брда одлази "на стаје" на планину Виторог и води натовареног коња са храном и др. (Снимио: Р. Ракита, 1983)

У II свјетском рату, за вријеме њемачко-усташких офанзива на ове крајеве, планина Виторог била је највећи "збјег" српског живља из јањских, купрешких и гламочких села, а стаје су за то вријеме послужиле многим породицама за пребивалишта. Али највећи број породица је у збјеговима расутим широм ове планине подизао привремена насеља у доловима и густим шумама, која су се састојала од најпримитивнијих колибица, познатим под именом - **бајте** (13, 66). Основу тим бајтама чиниле су обичне ограде, саграђене од смрчевих или букових облица и покривене **лубом** од коре смрче, или четинарским грањем, или бујади и томе слично.

У једној таквој бајти боравило је по неколико породица; простијарку је сачињавала бујад, а покриваче дијелови одјеће. Јело се претежно месо од стоке која се затекла на овој планини, јер "крушне" хране скоро и није било.

Стока је ноћивала у оградама које су подизане уз бајте, а звона са стоке су скидана, да не би давала знакове где се забјегови налазе. У једном таквом забјегу била је и породица писца ових редова, па је то остало у његовом дубоком сjeћању. Села из којих је становништво избјегло, била су спаљена до темеља, јер су зграде биле искључиво **брвнаре**, па послије њиховог спаљивања скоро се није могло препознати где се село налазило. Кад су се "избјеглице" враћале у своја села, морале су на брзину подизати било каква склоништа да би у њима презимиле зиму. А та склоништа која су на брзину грађена, називана су бајте. Бајте су најчешће подизане изнад избе спаљене куће, коју је требало само покрити и тај кров са само неколико постављених брвна на избор дићи увис. Бајте су биле једнодјелне, и у њима је постојало само огњиште, на којем је ложена ватра, на којој се приремала храна, и око које су се чељад окупљала. У неким зградама брвнарама, које су биле издвојене из села па нису биле спаљене, зимовало је и по неколико породица. Ту није могло бити говора о било какавој хигијени. Њу је било немогуће одржавати. Стога су се јављале честе заразне болести које су косиле ово напађено и неухрањено становништво.

Међу тим болестима најраширенiji је био свраб, тј. оболење коже. Биле су раширене двије врсте свраба: **суви свраб** и **свраб бљузгавац**. Овај други био је далеко опаснији од првог. Обје врсте овог свраба лијечене су народним лијеком - машћу спровједеном од коре **пасје лијеске**, која је највише прикупљана на планини Витороги, где та биљка у испитиваној области највише и расте. Та се кора кувала у котлу, а каша од те скуване коре служила је као масти којом је обольела кожа мазана.

Породице које су имале стаје на планини Витороги, углавном су ратни период провеле у њима. Послије завршетка рата вратиле су се у своја села, а неке су се застално настаниле у овој планини. Тако је чак настало и поменуто насеље Виторога - заселак села Водице, које се налази у предионији цјелини Јањ. Ово планинско насеље одржало се све до данас, захваљујући само томе - што се налази близу асфалтног пута који води од Шипова преко јањске висоравни за Купрес. Ту су постојала имања неких породичних заруга из села Прибољаца, па кад су им у селу куће изгорјеле, застално су се настаниле у своје стаје на овој планини од којих се развило и ово насеље (14, -).

Кошаре у пољима и пољицима

Ливаде, паšnjaci и оранице површине претежно се налазе у пољима и пољицима изван сеоских атара испитиване области, тј. између села и планине Витороге. У тим пољима имућније породице подигле су сточарска насеља, а чине их кошаре за ноћивање стоке и понегде колибе за боравак чобана и тежака за вријеме обављања пољских радова. Кошаре имају једну приземну просторију у коју се "згоне" говеда, и изнад ње **награду** у коју се згоне овце. У неким кошарама награда служи за смјештај пиће, а приземна просторија за ноћивање крупне стоке, док се ситна стока обично "згони" у ајате, прислоњене уз кошару. Ђубре које се преко зиме накупи од оваца и коза у просторијама у којима та стока ноћива, зове се **напора** и њиме се најчешће ђубре баште у којима се гаји поврће. У пољима, као и на планини Витороги, највеће површине су под ливадама и паšnjacima, што значи да се у њима сточарству

посвећује главна пажња. Пошто је и овде сточарство у опадању, многе ливаде се не косе, па и оне се претварају у пашњаке, на којима се преко љета напаса малобројна стока. На ограничним површинама узгајају се сличне културе као и на планини Витороги, али се и те површине све више претварају у мекоте и ледине, а оне које су се давно престале обрађивати зарасле су у шумарке. Антропогени пејзаж и овде, као и на планини Витороги, све више прераста у природни пејзаж. Све то указује на чињеницу да се циклус развоја сточарских насеља и на планини Витороги и у њеној подгорини све више затвара.

На Витороги није постојао "режим планине", по којем је стока љети на планини а зими се спушта у жупе, нити је тај режим држава писаним законом уређивала, већ стока преко читаве године борави на планини; љети је на испаши, а зими се храни "на јаслама" и на "полагалиштима" око стогова сијена (**15**, 243-244). Само неке газдинске куће су један број стоке (обично говеда) "згониле" са ове планине у село на прехрану, и то опет "на јаслама" - током зиме, јер су и у селима пашњаци зими под снijегом. Данас мало стоке током године има и на планини и у селу. Оно стоке што има, и што су у стању да држе претежно старачка домаћинства (таква преовлађују у селима Јања, Купреса и Гламоча), узгаја се у селу, јер у пољима и пољицима, као што смо видјели, хране за њу има и превише.

* * *

Грађанско-вјерски рат, који је од прве половине 1992. до краја 1995. године вођен на просторима Босне и Херцеговине, оставио је дубоке посљедице управо у овом дијелу Босанске Крајине, односно југозападне Босне, где се налази планина Виторога. У другој половини 1995. године, за вријеме усташко-хрватске "Олује", усташе су спалиле сва српска села Јања, Купреса и Гламоча, а читав сточни фонд је опљачкан, јер је народ ових села морао да напусти своје домове и да спасава само голи живот. Тад је докрајчен и сточни фонд на стајама у планини Витороги; а пошто је та планина у току тог рата добрим дијелом и минирана, и преко њених узвишења након завршетка рата повучена ентитетска граница између Републике Српске и МХ Федерације, људски живот је на њој стао.

БИЉЕШКЕ

1. Драган Родић, Слив Уница, САНУ, Географски институт књ. 25. Београд 1974, позивајући се на Цвијића (Глацијалне и морфолошке студије о планинама Босне и Херцеговине и Црне Горе, Глас СКА LVIII, Београд 1899) наводи - да планине Осјеченица и Клековача представљају јединствен планински вијенац који почиње од Уне и простире се према истоку до сјеверног дијела Гламочког поља. Заједно са Малованом и планином Виторогом, Љубишњом и Вран планином допире до Неретве и чини јединствено планинско "било" Виторога.
2. Сретен Вукосављевић, Историја сеоског друштва II, САН, Одјељење друштвених наука књ. 51, Београд 1965, 27-28 пише - да су ријечи стајати, бити негдје становник итд. створене вјероватно кад се негдје у кретању стало, и наглашава да се у нас за становање не спомиње шатор; дакле, нема традиције да смо некад у историјска времена били номади, мада неки

језички изрази упућују на то ("сталан, стајан), што се и данас брка у неким крајевима: "Гђе стојиш?", "Гђе сједиш?"

3. Сретен Вукосављевић, **Историја сељачког друштва 1**, Београд 1953, 27-28, наводи да је планина уједно била и Крајина; Вера Ерлихт, **У друштву с човјеком**, Напријед, Загреб 1968, стр. 372, истиче да је крај једна бар мало издвојена кућа.
4. Сретен Вукосављевић, Историја сељачког друштва, 1, нав. дј. наводи да ограда јаче наглашава и утврђује приватна права на баштинама, док у другом дијелу Историје сељачког друштва, 64, наглашава да ограда замјењује привредну зграду "у којечему у већем дијелу наше земље", и да је она зачетак већине привредних зграда; М.Р. Барјактаревић, **О земљишњим међама**, САН, књ. ССП. Етнографски институт књ. 4, Београд, 1952. наводи да је ограда прављена као врста војничке заштите (Кинески зид), а имала је и мађијску заштитну улогу -оборавање села једном браздом.
5. Стојан Новаковић, **Село I**, Српска књижевна задруга, коло LVIII књ. 393, Београд 1965.
6. Види: Владимир Ђурић, **Промјене у насељима СФРЈ**, СЕЗб. књ. LXXIV, Насеља и поријекло становништва књ. 36, Београд 1960.
7. Поп Богдан Лалевић и Иван Протић, **Васојевићи у црногорским границама**, СЕЗб. књ. V, Насеља српских земаља књ. 2, истиче да у Васојевићима овакву врсту тора зову **слон**.
8. Муха. Ј. Миладиновић, **Пожаревачка Морава**, СЕЗб. књ. XLIII, Београд 1928, 20 такође спомиње сточарску зграду звану наслон у том крају у којој ноћивају овце; Петар Рађеновић, **Унац**, СЕЗб књ. LVI, Београд 1948, 462, наводи да у том крају уз наслон постоји и "приторак", у којем љети овце ноћивају; Милицав Лутовац, **Привреда, саобраћај и насеља у Рожајском крају**, Посебно издање Географског друштва, св. 8, Београд, 1930, 6, спомиње наслон у склопу чобанског стана у том крају; Арх. Александар Дероко, **Један наслон у Подунављу**, ГЕИ I (1-2), Београд 1952, 503, наводи да у том крају наслон има заклон с једне стране, а са три стране је отворен, и сматра га најпримитивнијим обликом зграде за становље цијelog дрвеног грађења; овај наслон, за разлику од виторошког, има кровину; Милан Караповић, **Саничка жупа у Босанској крајини**, Насеља... књ. 26, Београд 1930, 17, за наслон у том крају каже да је то ониска зграда ограђена прућем.
9. Види: Р. Ракита, **Привреда, ергологија и технологија у Јању (Западна Босна)**, ЕИ САНУ књ. IX, Београд 1979.
10. Јефто Дедијер, **Билећке Рудине**, СЕЗб. књ. V, Насеља..., књ. 2, Београд 1903, истиче да се и у том крају за тор употребљава назив **стуга**; Љубомир Мићевић, **Живот и обичаји Поповаца**, СЕЗб. XXIX, Београд 1952, наводи исти примјер за тај крај.
11. Види: Хенрик Барић, **Етимолошки и граматички прилози**, Архив за арбанашку старину књ. I, св. 1-2, Београд 1923.
12. Твртко Канаёт, **Подвележје и Подвелешци**, Научно друштво НР БиХ, Дјела књ. VI, Одјељење историјско-филолошких наука књ. 5, Сарајево, 1955, истиче да се у том крају ова чобанска колибица зове "торарица" и да је исти тип ове чобанске кућице коришћен још у XIV вијеку.

13. Антон Мелик, **Село у Словеначкој**, Наше село, "Савремене општине", Београд 1929, истиче да је "бајта" кућа сиромашних људи.
14. Стојан Новаковић, **Село I**, Српска књижевна задруга коло. LVIII, књ. 393, Београд 1965, наводи мишљење Фистела де Куланџа, према којем се не може доказати некадашњи сеоски комунизам; село је само имало заједнички испуст или гору; Новаковић (нав. дј. 143) тврди да је породична задруга "у старо вријеме" била у цвату, а Љубомир Павловић, **Колубара и Подгорина**, СЕЗб. књ. VIII, Насеља... књ. IV, Београд 1907, 501, наглашава да је задружни живот постао "етничка особина" становника тог краја. И Јефто Дедијер (нав. дј. 711) истиче да су и у том крају на оснивање оваквих заједница утицале и саме етничке особине; Владимира М. Николић, **Из Лужнице и Нишаве**, СЕЗб. књ. 16, Београд 1910, 81, наводи да се у том крају под појмом "задруга-кућа" подразумијевају бар два брата са породицама: М. О. Косвен, Советскаља Етнографија 1948, Географски институт САН I (1-2), 621, Београд 1952. тврди да је задруга "основна ћелија првобитнодруштвеног родовског уређења" и да је тај облик "својствен прошлости свих народа и историјски је универзалан". Према овом аутору, било је задруга и у епохи матријархата и патријархата; он даље тврди да је задруга настала у условима ниског степена производних снага, а како су те снаге јачале, слабила је неопходност привредне сарадње... чиме је отпочео и процес распадања породичних задруга; М.С. Филиповић, **Привреда, саобраћај и насеља и Височкој нахији**, Посебна издања Географског друштва, Београд 1929, 22, наводи да задругу у том крају чине "и двије куће на двије стране": једна кућа у пољу, друга у брду, планини, па иако задругари живе на двије стране , ипак је задруга била потпуна економска и социјална ћелина; Александар Л. Давинић, **О породичним задругама**, Наше село, "Савремене општине", Београд 1929, 255, истиче да је задруга стара словенска установа, а "јавља се са њиховом појавом у историји и са преласком из номадског у миран живот; Вера Ерлихт (цит. дј., 217) истиче да су израз "задруга" увели етнолози и правници, те да је "живот међу многобројном дружином сматран угодним - млађи су имали доста времена за ручне радове, пјесму и игру. "Људи се са носталгијом сjeћају живота у задрузи. Ауторка тврди да су новчана привреда и необуздан индивидуализам главни узроци диобе задруге, а као потврду томе наводи сљедеће стихове из Хрватске-из циклуса дјевојачких пјесама:
- "Удају се ди је дика сама,
бићу газда од првога дана."
15. Сретен Вукосављевић, Историја сељачког друштва I (цит. дј.) наводи да турска држава није "режим планине" писменим законом уређивала, и у сеоске послове се углавном није мијешала; он истиче да земљиште са кога се не може чути човјечији глас ни до ког насеља - свак га може искоришћавати. Значи, планине су већим дијелом биле ничије, па се ни законима не би могао заснивати "режим планине".